অধ্যায় ৩ - ক্ষমতা

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ ক্ষমতা

৩.৩.১ ক্ষমতাৰ সূত্ৰ

৩.৪ অভিজাত

৩.৪.১ অভিজাতসকলৰ সূত্ৰ

৩.৫ কৰ্তৃত্ব

৩.৫.১ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰ

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ক্ষমতাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াব পাৰিব
- ক্ষমতাৰ সূত্ৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- অভিজাতৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াব পাৰিব
- অভিজাতসকলৰ সূত্ৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰসমূহৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব

৩.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিৰ আমি ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব আৰু অভিজাতৰ অৱধাৰণা কেইটা আলোচনা কৰিম।

৩.৩ ক্ষমতা (POWER)

আমি যেতিয়া ক্ষমতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰো তেতিয়া আমি ইয়াক বিশেষভাৱে ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰৰ সৈতে সম্পৰ্কিত দিশৰূপে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। চৰকাৰী প্ৰক্ৰিয়াত ক্ষমতা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হোৱাৰ লগতে ই অন্যতম মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। অশান্ত

পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ লগতে নাগৰিকসকলৰ অধিকাৰক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰা আদিৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ সক্ষমতা হৈছে ক্ষমতাৰ সৈতে জড়িত কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। ক্ষমতাৰ বাবেহে যুদ্ধৰ সময়ত ৰাষ্ট্ৰই জৰুৰীকালীন পৰিস্থিতি আৰোপ কৰিব পাৰে। অন্যহাতে ক্ষমতাৰ বাবেহে নাগৰিকসকলে অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ অধিকাৰ ৰক্ষা কৰিবলৈ থিয় হোৱাৰ সাহস লাভ কৰে।

'লেভিয়াথান' গ্ৰন্থত **থমাচ হ্বচ**ৰ ক্ষমতাৰ সূত্ৰ অনুসৰি অধিকৰ পৰা অধিক ক্ষমতা আহৰণ কৰাৰ প্ৰতি মানুহৰ প্ৰৱণতাই সৰ্বশেষত সমাজত বৃহত্তৰ সংঘৰ্ষৰ সৃষ্টি কৰে। ক্ষমতাৰ প্ৰতি লালসা কেতিয়াও অন্ত নহয় আৰু ইয়াৰ ফলত শ্ৰেণীসমূহৰ মাজত বিভেদৰ সৃষ্টি হয়। অৱশ্যে চিন্তাৰ মাধ্যমৰ লগতে আদৰ্শৰ দ্বাৰা জনতাৰ ওপৰত ক্ষমতাৰ অনুশীলন সম্ভৱ। বুদ্ধ আৰু মহাত্মা গান্ধীয়েও জনতাৰ ওপৰত এনে ধৰণৰ ক্ষমতা আৰোপ কৰাৰ চিন্তাৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল।

সহজ অৰ্থত ক'বলৈ গ'লে ক্ষমতা হৈছে জনতাৰ ওপৰত একাংশ লোকৰ শাসনৰ সৈতে জড়িত। গিডেন্চৰ মতে, ক্ষমতা মানে হৈছে 'ব্যক্তি অথবা গোটসমূহৰ নিজৰ চিন্তা অথবা স্বাৰ্থ পূৰণৰ ক্ষমতা, আনকি যি ক্ষেত্ৰত আনে নিজৰ চিন্তা-স্বাৰ্থ দমন কৰে সেই ক্ষেত্ৰতো। ক্ষমতাই কেতিয়াবা শক্তিৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰয়োগক বুজায়, কিন্তু এয়া সকলো সময়তে এনে চিন্তাৰ বিকাশ(চিন্তাধাৰা)ৰ সৈতে জড়িত যিয়ে শক্তিশালীজনৰ কাৰ্যক ন্যায়সংগত বিবেচনা কৰে।'

মেক্স ৱেবাৰৰ মতে ক্ষমতা হৈছে 'এনে সম্ভাৱনা য'ত এই সম্ভাৱনাৰ সীমা নথকাকৈ এজন কৰ্তাই নিজৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিবলৈ প্ৰতিৰোধ স্বত্বেও সামাজিক সম্পৰ্কৰ এক স্থিতিত থাকিব।' ৱেবাৰৰ মতে ক্ষমতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে শ্ৰেণী, প্ৰস্থিতি আৰু দলক মুখ্য বিষয় ৰূপে গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। তেওঁৰ মতে ক্ষমতাই সমাজত এজন ব্যক্তিৰ সন্মানো নিৰ্ধাৰণ কৰে।

ফকাল্ট (Foucault)ৰ মতে জ্ঞানেই হৈছে ক্ষমতা, ক্ষমতা দমনমূলত নহয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে ক্ষমতা হৈছে উৎপাদনক্ষম আৰু সামাজিক সংৰচনাৰ প্ৰতিটো দিশতে ই উপস্থিত। **পাৰ্চনছে** ক্ষমতাক নিৰ্দিষ্ট পৰিণতি লাভ কৰাৰ সক্ষমতা বুলি অভিহিত কৰিছে। আনহাতে মিল্ছৰ মতে ক্ষমতা হৈছে এনে সম্পৰ্ক য'ত এটা পক্ষ আনটো পক্ষৰ ওপৰত প্ৰৱল বুলি বিবেচিত হয়। মাৰ্ক্সীয় ধৰণৰ বিশ্লেষণ অনুসৰি ক্ষমতা হৈছে সংখ্যাগুৰু (সমাজৰ বাকী অংশ) সকলে মূল্য দিয়া সংখ্যালঘু (নিচেই কম ব্যক্তি)সকলৰ অধীন ধাৰণা। **ষ্টিভেন লুকাছ** (Steven Lukes) ৰ মতে, ক্ষমতা হৈছে এক প্ৰতিযোগিতামূলক ধাৰণা যাৰ সংজ্ঞা আৰু প্ৰয়োগ সমাজশাস্ত্ৰবিদসকলৰ বিবাদৰ বিষয়বস্তু হৈ ৰ'ব।

৩.৩.১ ক্ষমতাৰ সূত্ৰ (Theories of Power)

এই পৰ্যন্ত আমি ক্ষমতাৰ বিভিন্ন অৰ্থ আলোচনা কৰিলো। এতিয়া আমি ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰৰ কাঠামোৰ অধীনত ক্ষমতাৰ বিভিন্ন সূত্ৰ আলোচনা কৰিম।

- **ক্ষমতাৰ অভিজাত সূত্ৰ (Elite theory of Power) ঃ ভিলফ্ৰেড' পেৰেট' (Vilfredo Pareto)** আৰু **গেটেন' মস্কা (Gaetano Mosca)** আছিল এই সূত্ৰৰ প্ৰধান প্ৰৱক্তা। এই সূত্ৰ মাৰ্ক্সৰ ক্ষমতাৰ সূত্ৰৰ বিপৰীত ধাৰণাৰ।

অভিজাত সূত্রৰ মতে ব্যক্তিসমূহৰ এক নির্দিষ্ট গোটে ক্ষমতা নিয়ন্ত্রণ কৰে আৰু হিংসাৰ জৰিয়তে সমাজক তেওঁলোকে পূর্ণভাৱে দমন কৰে। পেৰেটৈ এইসকল 'সিংহ' আখ্যা দিছে, সময়ৰ লগে লগে অভিজাতসকলৰ এই শাসনৰ হস্তান্তৰ ঘটি তেওঁলোকৰ স্থানত অধিক ধূর্ত লোকৰ গোট, যাক 'শিয়াল' আখ্যা দিয়া হয় তেওঁলোকে দখল কৰে। গতিকে এটা সময়ত ক্ষমতা অভিজাতসকলৰ নিয়ন্ত্রণত থাকে আৰু যেতিয়া অত্যাচাৰ আৰু অন্যায় বৃদ্ধি হয় তেতিয়া তেওঁলোকৰ স্থান 'শিয়াল' সকলে দখল কৰে। অৱশ্যে এই অৱস্থা দীর্ঘ সময়ৰ বাবে স্থায়ী নহয় কাৰণ পুনৰ এনে এটা সময় আহে যেতিয়া ভিন্ন গোটৰ শাসকৰ প্রয়োজন অনুভৱ হয় আৰু এনে লোকসকলে পুনৰ ক্ষমতা দখল কৰে যিসকলক অভিজাত আখ্যা দিয়া হৈছে। পেৰেটৈ এই প্রক্রিয়াক 'অভিজাতসকলৰ অনুক্রম' আখ্যা দিছে। এই কার্যই সূচাইছে যে ক্ষমতাৰ সংৰচনাক প্রায়ে অভিজাতসকলে পৰিচালনা কৰে আৰু এটা গোটক নাকচ কৰিলেও পুনৰ এক নতুন অভিজাত গোটৰ উদ্ভৱ হ'ব আৰু এই ধাৰাবাহিকতা অব্যাহত থাকিব। **চি ডব্লিউ মিলছে** এই গোটসমূহক 'ক্ষমতাশালী অভিজাত' আখ্যা দিছে আৰু এইসমূহৰ মাজত আছে অনুৰূপ সামাজিক পৃষ্ঠভূমিৰ পৰা অহা জীৱনৰ প্রতিটো দিশৰ সৈতে জড়িত প্রভাৱশালী ব্যক্তিসকল। এই অভিজাতসকলৰ মাজত ক্ষমতাৰ প্রচলন আৱদ্ধ হৈ থাকে আৰু ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়াত সাধাৰণ ৰাইজৰ কোনো মাত নাথাকে।

- **ক্ষমতাৰ মার্ক্সবাদী সূত্র (Marxist theory of Power) ঃ** যাৰ ক্ষমতা থাকে সেইসকল আৰু ক্ষমতাহীনসকলৰ মাজত মূল বিভাজনৰ আধাৰত এই সূত্র গঢ় লৈ উঠিছে। এই সূত্রক 'ক্ষমতাৰ সামাজিক শ্রেণী সূত্র' বুলিও জনা যায়। ক্ষমতাৰ এই শ্রেণীবিভাজন আছিল সমাজৰ ৰাজনৈতিক বিভাজনৰ মূল নিয়ন্ত্রক। মার্ক্সৰ মতে, সমাজৰ প্রতিটো সম্পর্কক ইয়াৰ অর্থনৈতিক দিশৰপৰা বুজাটো উচিত। শ্রেণীসমূহ হৈছে ৰাজনৈতিক গোট আৰু সেইবাবে ৰাজনৈতিক সংঘাত হৈছে শ্রেণী সংঘাত। মার্ক্সৰ লগতে **এংগেলছেও** মত পোষণ কৰিছে যে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা হৈছে এটা শ্রেণীয়ে আন এটা শ্রেণীক দমন কৰা কার্য আৰু এনেদৰে নিপীড়িত শ্রেণীৰ ওপৰত ৰাজনৈতিক দমন প্রয়োগ কৰা হয়। ইয়াত ক্ষমতাৰ সংৰচনাৰ ওপৰত শাসক শ্রেণীৰ পূর্ণ নিয়ন্ত্রণ থাকে। **এন্টনিঅ' গ্রামস্কিয়ে** (Antonio Gramsci) ৰাষ্ট্র পৰিচালনাৰ 'মতাদর্শগত পদ্ধতি'ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁৰ মতে শাসক শ্রেণীয়ে প্রচাৰ কৰা আদর্শ আৰু সংখ্যাগুৰুসকলৰ ওপৰত আৰোপিত আদর্শগত কর্তৃত্বই ক্ষমতাক আকাৰ দিয়াৰ লগতে নিয়ন্ত্রণ কৰে। এনেদৰে অর্থনীতি আৰু শ্রেণী সংঘাতে সামাজিক সংৰচনাত ক্ষমতাৰ মার্কসবাদী বিৱৰণৰ ভেটি গঠন কৰিছে।

➢ **উদাৰবাদী গণতান্ত্রিক সূত্র (Liberal Democratic Theory) ঃ** ক্ষমতাৰ এই সূত্রই ক্ষমতাশালীসকলৰ গণতান্ত্রিক শাসনত গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত স্বাধীনতাৰ আদর্শবাদ, বাকস্বাধীনতা, ক্ষমতাৰ সৃষ্টিৰ লগতে ইয়াক নিয়ন্ত্রণৰ পদ্ধতিক অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। ক্ষমতাৰ ওপৰত এনে ধৰণৰ প্রতিবন্ধকতা নাগৰিকৰ স্বাধীনতা আৰু অধিকাৰ ৰক্ষা কৰাত সহায়ক হয়। ইয়াৰ লগতে ৰাষ্ট্রৰ স্বেচ্ছাচাৰী শাসন অথবা নাগৰিকৰ ওপৰত দমনক বাধা প্রদান কৰে। অংশগ্রহণক সর্বাধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হয় আৰু সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰাৰ ক্ষেত্রত সকলোকে অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। উদাৰীকৰণে ব্যক্তিৰ অধিকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ বাবে বিকল্পসমূহ বৃদ্ধি কৰাত গুৰুত্ব প্রদান কৰে। লগতে ই ব্যক্তিগত সম্পদক সীমিত কৰি ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণৰ লক্ষ্য গ্রহণ কৰে। জন লক, জন ষ্টুৱার্ট মিল, জেৰেমি বেনথাম আৰু অন্যান্য সকল আছিল এই সূত্রৰ প্রধান প্রবক্তা।

পৰৱর্তী শিতানত আমি ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্রৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অৱধাৰণা অভিজাতসকলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ক্ষমতাৰ সূত্রসমূহ কি কি?

.....

.....

৩.৪ অভিজাত (ELITE)

আমি যেতিয়া অভিজাতসকলৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰো তেতিয়া সাধাৰণ ধাৰণা হয় যে তেওঁলোক হৈছে এনে ব্যক্তিসমূহ যিসকলে সম্পদৰ লগতে ক্ষমতাৰ বৃহৎ অংশ নিয়ন্ত্রণ কৰে আৰু সেই বাবে অন্য সকলতকৈ উচ্চ। অভিজাতসকলক সমাজত ওখ আসন দিয়া হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ তলতীয়া ৰূপে সাধাৰণ জনতাক সামাজিক সংৰচনাত নিম্ন স্থান দিয়া হৈছে।

পিছে ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্রত অভিজাতসকল কিয় এক গুৰুত্বপূর্ণ অৱধাৰণা বুলি বিবেচনা কৰা হয়? আমি যেতিয়া 'অভিজাত' শব্দৰ অর্থ বিবেচনা কৰো তেতিয়া লক্ষ্য কৰিব পাৰো যে ইয়াৰ সৈতে ক্ষমতাৰ উপাদান জড়িত হৈ থাকে। গতিকে অভিজাতসকলৰ অধ্যয়নক আমি বৈষম্য আৰু ওপৰৰ পৰা ক্ষমতাৰ নিয়ন্ত্রণৰ অধ্যয়নৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰিব পাৰো।

ৰক্ষণবাদীসকলৰ লগতে যিসকলে অভিজাতসকলৰ ধাৰণাৰ ওপৰত বিশ্বাসী তেওঁলোক এনে ধাৰণা গ্রহণ কৰে যে সমাজ পৰিচালনাৰ বাবে অভিজাতসকল অত্যাৱশ্যকীয়। তেওঁলোকৰ মতে অভিজাতসকলক বর্জন কৰাৰ প্রয়াস কৰিলে সমাজত বিশৃংখলাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ লগতে

পৰৱর্তী সময়ত এক নতুন শ্রেণীৰ অভিজাতৰ উদ্ভৱ হোৱাটো নিশ্চিত। আমি ইতিমধ্যে ক্ষমতাৰ সূত্রৰ অধীনত আলোচনা কৰিছো যে অভিজাতসকলৰ মাজত সদায়ে এক ধৰণৰ ধাৰাবাহিকতা থাকে।

ব্রখাছ (Brockhaus) নামৰ জার্মান এনচাইক্লপেডিয়াৰ মতে অভিজাতৰ ইংৰাজী প্রতিশব্দ 'elite' আহিছে ফৰাচী 'elire' শব্দৰ পৰা যাৰ অর্থ হৈছে নির্বাচন এই শব্দক ওঠৰশ শতিকাত জার্মানী ভাষাত গ্রহণ কৰা হয়।

ওঠৰশ শতিকাত ফ্রান্সত এই শব্দক পৰিয়ালৰ পৰা সৃষ্টি হোৱাৰ বিপৰীতে ব্যক্তিগত সাফল্যক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰাৰ লগতে সমাজৰ নেতৃত্বৰ ক্ষেত্রত ইয়াক এক সিদ্ধান্তমূলক উপাদান বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল। আনহাতে ঊনবিশ শতিকাত অভিজাত শব্দক সাধাৰণ জনতাৰ বিপৰীত অর্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। **পেৰেট', মস্কা**ৰ লগতে **মিচেলছ**ৰ চিন্তা-চর্চাই সামাজিক সংৰচনাত অভিজাতসকলক গুৰুত্বপূর্ণ নেতা বুলি নির্ধাৰণ কৰিছে যিসকলে সাধাৰণ ৰাইজৰ ওপৰত কর্তৃত্বমূলক শাসন চলায়। **চি ডব্লিউ মিলছৰ** গ্রন্থ 'The Power Elite' য়েও অভিজাতসকলৰ ধাৰাবাহিক দমনক প্রতিফলিত কৰিছে।

৩.৪.১ অভিজাতসকলৰ সূত্র (Theories of Elite)

- **ভিলফ্রেড' পেৰেট'ৰ অভিজাতৰ সূত্র (Vilfredo Pareto's Theory of Elites) ঃ** অভিজাতসকল হৈছে এনে শ্রেণীৰ লোক যিসকলক নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্রত সর্বশ্রেষ্ঠ তথা সকলোতকৈ সফল বুলি বিবেচনা কৰা হয়। পেৰেট'ৰ মতে দুই ধৰণৰ অভিজাত আছে-
  - **চৰকাৰী অভিজাত (The Governing Elites) ঃ** এইশ্রেণীৰ ব্যক্তি প্রত্যক্ষ অথবা পৰোক্ষভাৱে প্রশাসনৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে। এনে লোকসকলে সমাজত অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰাৰ লগতে সমগ্র সিদ্ধান্ত গ্রহণ প্রক্রিয়াত সক্রিয়ভাৱে জড়িত হৈ থাকে।
  - **বেচৰকাৰী অভিজাত (Non-Governing Elites) ঃ** এইসকল ব্যক্তি প্রশাসনৰ সৈতে জড়িত হৈ নাথাকে কিন্তু এওঁলোক সমাজৰ প্রভাৱশালী স্থানত থাকি সমাজত অভিজাতসকলৰ গঠন প্রক্রিয়াক প্রভাৱিত কৰে।

'অভিজাতসকলৰ ধাৰাবাহিকতা'ত গুৰুত্ব প্রদান কৰি পেৰেট'ই অভিজাতসকলৰ মনোবৈজ্ঞানিক আৰু বৌদ্ধিক শ্রেষ্ঠত্বত জোৰ দিছে। এইক্ষেত্রত পেৰেট'ৰ মতে অভিজাতসকল সমাজৰ স্থায়ী গোট নহয় বৰঞ্চ অভিজাসকলৰ সংৰচনাত ধাৰাবাহিকতা আৰু পৰিৱর্তন সদায়ে বর্তমান। গতিকে ব্যক্তিসকলৰ নিজস্ব মেধা আৰু উচ্চমানৰ ভিত্তিত অভিজাতৰ পৰা অনা অভিজাত শ্রেণীলৈ উভয়মুখী পৰিৱর্তন ঘটি থাকে। সকলো মানুহ সমান নহয় আৰু পেৰেট'ৰ মতে তেওঁলোকৰ মাজত ক্ষমতা আৰু পাৰদর্শীতাৰ ভিত্তিত ভিন্নতা থাকে।

যদি কোনো এটা গোটে এটা সময়ত অভিজাতৰ মর্যাদা লাভ কৰিছে তেনেহ'লে পৰৱর্তী সময়ত তেওঁলোকৰ অনা অভিজাত শ্রেণীলৈ মান হ্রাস পাব পাৰে আৰু সমান্তৰালভাৱে অনা অভিজাত শ্রেণীৰ লোকৰ অভিজাত শ্রেণীলৈ উন্নতি হ'ব পাৰে। পেৰেটৰ মতে 'ইতিহাস হৈছে ধনী-মানীসকলৰ কৱৰস্থান'। ইয়াৰ দ্বাৰা গম পোৱা যায় যে অভিজাত অথবা ধনী-মানীসকলৰ উচ্চ আসন দীর্ঘস্থায়ী নহয় আৰু ইয়াৰ স্থানত অভিজাতসকলৰ নতুন সংৰচনাই দেখা দিয়ে।

- **মস্কাৰ অভিজাতসকলৰ সূত্র (Mosca's theory of Elite) ঃ গেটেন' মস্কাৰ** 'Elementi di scienza politica' অথবা 'The Ruling Class' নামৰ কর্মৰাজীত অভিজাতসকলৰ অৱধাৰণাৰ সৈতে সম্পর্কিত কৰিব পাৰি। তেওঁৰ এই কর্মৰাজীক সেই সময়ত বহুলভাৱে জনপ্রিয় হৈ পৰা সমাজবাদৰ বিপৰীত প্রতিক্রিয়া বুলি ক'ব পৰা যায়। মস্কাৰ মতে সমাজৰ বিকাশৰ লগে লগে সমাজত দুই শ্রেণীৰ লোকৰ উদ্ভৱ হয় ইয়াৰে এটা শ্রেণী হৈছে যিয়ে শাসন কৰে আৰু আনটো শ্রেণী হৈছে যিসকলক শাসন কৰা হয়। তেওঁ 'অভিজাতসকলৰ দমন' সূত্রৰ প্রৱক্তা।

  মস্কাৰ মতে অভিজাতসকল হৈছে সংগঠিত সংখ্যালঘু আনহাতে সাধাৰণ জনতা হৈছে অসংগঠিত। মস্কাই বিশ্বাস কৰিছিল যে শাসকীয় অভিজাতসকল উচ্চশ্রেণীৰ কাৰণ তেওঁলোকৰ এনে কেতবোৰ গুণ থাকে যিসমূহে তেওঁলোকক সামগ্রীভিত্তিক, বৌদ্ধিক আৰু নৈতিক শ্রেষ্ঠত্ব প্রদান কৰে। অৱশ্যে সমাজভেদে এই গুণসমূহ ভিন্ন ধৰণৰ হয়।

  গণতন্ত্রত প্রতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰ থাকে কিন্তু মস্কাৰ মতে এই প্রক্রিয়াই সময়ত সমাজত একধৰণৰ অভিজাতৰ শাসনৰ সৃষ্টি কৰে। শাসকীয় গোট জনতাৰ প্রতিনিধি হ'ব লাগে কিন্তু পৰৱর্তী সময়ত ই একধৰনৰ অভিজাত গোটলৈ পৰিণত হয়।

- **মিচেলছৰ অভিজাতসকলৰ সূত্র (Michels' theory of Elites) ঃ** মিচেলৰ কর্ম 'Political Parties' য়ে ৰাজনৈতিক দলত অভিজাতৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰাৰ প্রয়াস কৰিছে। তেওঁৰ মতে দলসমূহক 'Iron law of oligarchy' অথবা শাসকগোষ্ঠীৰ লৌহ নিয়মে দমন কৰে।

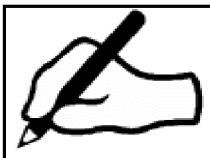
  দলসমূহ উচ্চভাৱে সংগঠিত আৰু শাসকৰ অধীন হৈ পৰাৰ লগতে কেতবোৰ আমোলাৰ সহায়ত মূল নেতাই দলসমূহক শাসন কৰে। এনেক্ষেত্রত দলৰ গৰিষ্ঠসংখ্যক সদস্যক সিদ্ধান্ত গ্রহণ প্রক্রিয়াৰ পৰা বাহিৰত ৰখা হয়। নেতাসকলে মূল সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰাৰ ক্ষেত্রত সক্রিয় ভূমিকা গ্রহণ কৰি দলৰ কাৰণে অনিবার্য আৰু আভ্যন্তৰীন অংশ হৈ পৰে। নেতাসকল বহু শক্তিশালী হোৱাৰ ফলত তেওঁলোকৰ অবিহনে দল ধ্বংস হৈ পৰাৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিয়ে। ইয়াৰ পৰিণতিত

এক শাসককেন্দ্রিক পদ্ধতিৰ শাসনৰ উদ্ভৱ হয়। এওঁলোকেই দলৰ ভিতৰত অভিজাতৰূপে পৰিগণিত হয়।

- **মিলছৰ অভিজাতসকলৰ সূত্র (Mill's theory of Elite) ঃ** চি ডব্লিউ মিলছে ১৯৫৬ চনৰ তেওঁৰ গ্রন্থ 'The Power Elite' ত অভিজাতসকলৰ শাসনৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিছে। আমেৰিকাৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক সংৰচনাৰ ভিত্তিত তেওঁ ক্ষমতাশালী অভিজাতৰ অৱধাৰণাৰ বিকাশ ঘটাইছে। তেওঁৰ মতে আমেৰিকাৰ অভিজাতসকল হৈছে স্বনির্মিত অভিজাত। যাৰ ফলত ৰাজনীতি, উদ্যোগ অথবা বাণিজ্যৰ সৈতে জড়িত লোকসকলে সমাজত অভিজাতৰ আসন দখল কৰে আৰু ক্ষমতাৰ ওপৰতো তেওঁলোকৰ নিয়ন্ত্রণ থাকে। গতিকে তেওঁলোকক ক্ষমতাশালী অভিজাত বুলি ক'ব পৰা যায়। মিলছৰ মতে এই সংৰচনা এনে ধৰণৰ যে সংগঠনৰ শীর্ষত থকাসকলে একচ্ছত্রীভাৱে ক্ষমতাক নিয়ন্ত্রণ কৰে।

গণ মাধ্যমসমূহো এই ক্ষমতাশালী অভিজাতসকলৰ ফলীয়া হয় আৰু সেইবাবে তেওঁলোকে জনতাক নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ এই মাধ্যমসমূহ আহিলা ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে। ক্ষমতাশালী অভিজাতসকলে গণ মাধ্যমসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি জনতাক এক নির্দিষ্ট ধৰণে চিন্তা, কার্য আৰু আচৰণ কৰিবলৈ সন্মত কৰে আৰু এনেদৰে ক্ষমতা সমাজৰ অভিজাতসকলৰ নিয়ন্ত্রণত থাকে।

পৰৱর্তী শিতানত আমি ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্রৰ অৱধাৰণা ৰূপে কর্তৃত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

অনুশীলনী ২.১

নিজৰ সমাজৰ অভিজাতসকলক চিনাক্ত কৰক আৰু উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

.....

৩.৫ কর্তৃত্ব (AUTHORITY)

কর্তৃত্ব হৈছে ক্ষমতাৰ অর্থৰ সৈতে ওচৰ সম্পর্কীয় এক অৱধাৰণা। ইয়াক কেৱল ৰাজনৈতিক পৰিসীমাৰ ভিতৰতে পোৱা যায় তেনে নহয় বৰঞ্চ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক পর্যায়তো কর্তৃত্ব থকা দেখা যায়। কর্তৃত্ব হৈছে ক্ষমতাৰ আন এটা দিশ বা আইনগত ক্ষমতা।

কর্তৃত্বই ব্যক্তিসকলৰ ওপৰত ক্ষমতা প্রয়োগৰ লগতে এই ক্ষমতা প্রয়োগৰ অধিকাৰক

সূচায় (যিহেতু ই আইনগত)। গতিকে কর্তৃপক্ষই সাধাৰণ জনতাৰ পৰা বাধ্যতামূলকভাৱে কর্তব্য আৰু সন্মতি আদায় কৰে। আইনগত ক্ষমতা হোৱাৰ বাবে ইয়াত শক্তি অথবা বলপ্রয়োগৰ প্রয়োজন নহয়, কাৰণ অনুগামীসকলে কোনো ধৰণৰ প্রতিবাদ নকৰাকৈ নেতাসকলক মানি চলাটো দায়িত্ব বুলি বিবেচনা কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো ব্যক্তি যাৰ কর্তৃত্ব আছে তাৰ অর্থ হ'ল যে তেওঁ এক বিশেষ স্থান দখল কৰি আছে, যেনে- এজন মন্ত্রী। এনে স্থানত থকা ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থানে প্রদান কৰা ক্ষমতাৰ বাবে অন্যসকলক নিজৰ নির্দেশনা মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰিব পাৰে, তেওঁৰ ক্ষমতাই হৈছে তেওঁৰ কর্তৃত্ব পালন। এনে ক্ষেত্রত ক্ষমতাক কর্তৃত্ব বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

হাৰ্বার্ট চিমন (Herbert Simon) ৰ মতে, ক্ষমতাৰ সৃষ্টি হয় তেতিয়া যেতিয়া ব্যক্তিসকলে নিজৰ স্বাধীনতা বিসর্জন দি তেওঁলোকৰ বাবে উপলব্ধ বিভিন্ন বিকল্পৰ যিকোনো এটা নির্বাচন কৰে। ইয়াত শ্রেষ্ঠজনে সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰে আৰু তলতীয়াসকলক সেই সিদ্ধান্ত জনাই আৰু আশা কৰে যে তলতীয়াসকলে সেই সিদ্ধান্ত মানি চলিব। গতিকে কর্তৃত্ব হৈছে বাধ্যতাৰ প্রত্যাশা আৰু বাধ্যতাৰ ইচ্ছাৰ এক দুমুখীয়া সম্পর্ক ।

ই এ শ্বিলছৰ মতে, কর্তৃত্ব হৈছে এনে ধৰণৰ ক্ষমতা যিয়ে আদেশৰ মাধ্যমত অন্য কর্তাসকলৰ কার্যক নির্দেশনা দিয়ে অথবা স্পষ্ট কৰি দিয়ে আৰু এইসমূহ কার্যকৰী হয় এই কাৰণেই যে যিসকলে এই আদেশ দিয়ে তেওঁলোকে এনে আদেশক আইনগত বিবেচনা কৰে।

মেকাইভাৰ (E. A. Shils) ৰ মতে, কর্তৃত্বক প্রায়ে ক্ষমতা বুলি ব্যাখ্যা কৰা হয়, এই ক্ষমতা হৈছে বাধ্যতাৰ আদেশ দিয়াৰ ক্ষমতা। **ফ্রেডেৰিকে** (Frederich) কর্তৃত্বক ব্যাখ্যা কৰিছে যোগাযোগৰ এনে গুণ বুলি যাক যুক্তিসংগতভাৱে বহলাই ব্যাখ্যা কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

ৱেবাৰে কর্তৃত্বক দমনৰ আইনগত ৰূপ বুলি অভিহিত কৰিছে। এই ক্ষেত্রত যেতিয়া তলতীয়াসকলে এনে দমনক গ্রহণ, পালন কৰাৰ লগতে বাঞ্চনীয় বিবেচনা কৰে তেতিয়া দমনে আইনগত স্বীকৃতি লাভ কৰে আৰু সেই বাবে তেওঁলোকে ইয়াত প্রশ্ন উত্থাপন কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে।

৩.৫.১ কর্তৃত্বৰ প্রকাৰ (Types of Authority)

মেক্স ৱেবাৰে কর্তৃত্বক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এইসমূহক 'আদর্শগত প্রকাৰ' বুলি বিবেচনা কৰা হয়, কাৰণ বাস্তৱত এনে ধৰণৰ কর্তৃত্বৰ প্রতিটো প্রকাৰৰ বৈশিষ্ট্যৰ সংমিশ্রণ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

- **পৰম্পৰাগত কর্তৃত্ব** (Traditional Authority) ঃ এনে ধৰণৰ কর্তৃত্বত পৰম্পৰাৰ শক্তিৰে ক্ষমতাক আইনী ৰূপ দিয়া হয়। এনে ধৰণৰ সমাজত অতীজৰ পৰা প্রচলিত ৰীতি আৰু পৰম্পৰাই ৰাজনৈতিক বৈধকৰণৰ উৎস গঠন কৰে। এটা নির্দিষ্ট শ্রেণী অথবা গোটক শ্রেষ্ঠ বুলি বিবেচনা কৰা হয় কাৰণ পূর্বৰে পৰা তেওঁলোকক শ্রেষ্ঠ বুলি গণ্য কৰা হয়। এই ক্ষেত্রত সমাজত এজন ব্যক্তিৰ কর্তৃত্বমূলক স্থান নির্ধাৰণৰ কোনো প্রচলিত নিয়ম নাথাকে।

এনে ক্ষেত্রত কেতবোৰ শ্রেণীক নিম্নমানৰ বুলি গণ্য কৰা হয়, কাৰণ সমাজত তেওঁলোকৰ পূর্বৰ পৰা নিম্ন স্থান দিয়াৰ লগতে এই ক্ষেত্রত কোনো যুক্তিসংগত বিবেচনাৰ প্রয়োজন অনুভৱ কৰা নহয়। এনে ধৰণৰ পৰম্পৰাগত কর্তৃত্বৰ উদাহৰণ হৈছে কোনো গোটৰ মুৰব্বী, সেনাপতি আৰু ৰজাসকল।

- **দক্ষতামূলক কর্তৃত্ব** (Charismatic Authority) ঃ এনে ধৰণৰ কর্তৃত্বৰ মূল ভেটি হৈছে আনক উৎসাহিত আৰু অনুপ্রাণিত কৰিব পৰা নির্দিষ্ট ব্যক্তিৰ সহজাত গুণ আৰু দক্ষতা। দক্ষতামূলক কর্তৃত্ব সাধাৰণতে এনে ধৰণৰ নেতাৰ মাজত পোৱা যায় যাৰ লক্ষ্য আৰু দৃষ্টিভংগীয়ে আনক অনুপ্রেৰণা দিয়ে। এজন ব্যক্তিৰ মাজত প্রত্যক্ষ কৰা অসাধাৰণ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত এনে ধৰণৰ কর্তৃত্ব নির্ভৰ কৰে। ৱেবাৰৰ মতে দক্ষতাসম্পন্ন নেতা এক নতুন সামাজিক আন্দোলনৰ মুৰব্বীৰ দৰে। এজন দক্ষতাসম্পন্ন নেতাৰ মাজত স্বর্গীয় অথবা অলৌকিক শক্তি থকা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়, যেনে- এজন ধর্মীয় গুৰু। সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ প্রতিভাসম্পন্ন ব্যক্তিকো এনে দক্ষতাসম্পন্ন কর্তৃত্বৰ অধিকাৰী বুলি গ্রহণ কৰা হয়। যেনে মহাত্মা গান্ধী, মার্টিন লুথাৰ কিং আদি দক্ষতাসম্পন্ন কর্তৃত্বৰ অধিকাৰী।
- **তর্কসংগত-বৈধ কর্তৃত্ব** (Rational-legal Authority) ঃ এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক প্রস্থিতিৰ পৰা এনেধৰনৰ কর্তৃত্বৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ পৰিচালনাৰ বাবে আনুষ্ঠানিক নীতি-নিয়ম থাকে। এক জটিল আৰু আধুনিক প্রশাসনীয় ব্যৱস্থাত এনেধৰণৰ আমোলাতন্ত্র থকা দেখা যায়। এয়া এনেধৰণৰ নেতৃত্ব য'ত এটা সংগঠন অথবা শাসকীয় পক্ষৰ কর্তৃপক্ষ বৃহত্তৰভিত্তিত আইনী যুক্তিযুক্ততা, আইনী বৈধতা আৰু আমোলাতান্ত্রিক সংৰচনাৰ সৈতে বান্ধ খাই থাকে।

এইবাৰ আমি ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্রৰ আন এক গুৰুত্বপূর্ণ অৱধাৰণা নাগৰিক সমাজৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ পেৰেটো'ৰ মতে অভিজাতৰ দুটা প্রকাৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ৱেবাৰৰ মতে কর্তৃত্বৰ তিনিটা প্রকাৰ কি কি?

.....

.....

৩.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- চৰকাৰী প্ৰক্ৰিয়াত ক্ষমতা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হোৱাৰ লগতে ই অন্যতম মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- অশান্ত পৰিস্থিতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ লগতে নাগৰিকসকলৰ অধিকাৰক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰা আদিৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ সক্ষমতা হৈছে ক্ষমতাৰ সৈতে জড়িত কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ।
- **মেক্স ৱেবাৰৰ** মতে ক্ষমতা হৈছে 'এনে সম্ভাৱনা য'ত এই সম্ভাৱনাৰ সীমা নথকাকৈ এজন কৰ্তাই নিজৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিবলৈ প্ৰতিৰোধ স্বত্বেও সামাজিক সম্পৰ্কৰ এক স্থিতিত থাকিব।
- **ফকাল্ট** (Foucault)ৰ মতে জ্ঞানেই হৈছে ক্ষমতা, ক্ষমতা দমনমূলত নহয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে ক্ষমতা হৈছে উৎপাদনক্ষম আৰু সামাজিক সংৰচনাৰ প্ৰতিটো দিশতে ই উপস্থিত।
- **পাৰ্চনছে** ক্ষমতাক নিৰ্দিষ্ট পৰিণতি লাভ কৰাৰ সক্ষমতা বুলি অভিহিত কৰিছে । অভিজাত সূত্ৰৰ মতে ব্যক্তিসমূহৰ এক নিৰ্দিষ্ট গোটে ক্ষমতা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু হিংসাৰ জৰিয়তে সমাজক তেওঁলোকে পূৰ্ণভাৱে দমন কৰে।
- **ক্ষমতাৰ মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰ** সূত্ৰক 'ক্ষমতাৰ সামাজিক শ্ৰেণী সূত্ৰ' বুলিও জনা যায়। ক্ষমতাৰ এই শ্ৰেণীবিভাজন আছিল সমাজৰ ৰাজনৈতিক বিভাজনৰ মূল নিয়ন্ত্ৰক।
- **উদাৰবাদী গণতান্ত্ৰিক** সূত্ৰই ক্ষমতাশালীসকলৰ গণতান্ত্ৰিক শাসনত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে।
- কৰ্তৃত্ব হৈছে ক্ষমতাৰ অৰ্থৰ সৈতে ওচৰ সম্পৰ্কীয় এক অৱধাৰণা।
- ইয়াক কেৱল ৰাজনৈতিক পৰিসীমাৰ ভিতৰতে পোৱা যায় তেনে নহয় বৰঞ্চ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰ্যায়তো কৰ্তৃত্ব থকা দেখা যায় ।
- **ৱেবাৰে** কৰ্তৃত্বক দমনৰ আইনগত ৰূপ বুলি অভিহিত কৰিছে।

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থঃ

1) Ali Ashraf and L.N Sharma.(1983). *Political Sociology a new grammar of politics.* Hyderabad: University Press(India) Private Limited

2) Saroj Kumar Jena. (2002). *Political Sociology: A Realistic A proach.* New Delhi: Anmol Publications Pvt.Ltd.

3) P.B Rathod. (2005). *Fundamentals of Political Sociology.* Jaipur: ABD Publishers.

৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক্ষমতাৰ বিভিন্ন সূত্ৰসমূহ হৈছে অভিজাত সূত্ৰ, ক্ষমতাৰ মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰ আৰু ক্ষমতাৰ উদাৰবাদী - গণতান্ত্ৰিক সূত্ৰ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পেৰেটৰ মতে অভিজাতৰ দুটা ভাগ হৈছে বেকাৰী অভিজাত আৰু বেচৰকাৰী অভিজাত।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰেবাৰৰ তিনি প্ৰকাৰৰ কৰ্তৃত্ব হৈছে পৰম্পৰাগত কতৰ্যত্ব, দক্ষতামূলক কৰ্তৃত্ব আৰু তৰ্কসংগত বৈধ কৰ্তৃত্ব।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (MODEL QUESTIONS)

ক) চমু প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ক্ষমতাৰ অভিজাত সূত্ৰ আৰু মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰক তুলনা কৰি সাদৃশ্য-বৈসাদৃশ্যসমূহ উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ২ঃ 'অভিজাতসকলৰ ক্ৰম পৰিৱৰ্তন' বুলিলে কি বুজে?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ কৰ্তৃত্বৰ সংজ্ঞা দিয়ক। কৰ্তৃত্বৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ কি কি?